

Βενιαμίν Καρακωστανόγλου

**ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΟΥ ΚΟΣΣΥΦΟΠΕΔΙΟΥ:
ΕΙΡΗΝΙΚΗ ΔΙΕΥΘΕΤΗΣΗ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΣΥΜΦΕΡΟΝΤΑ**

---

1. Σύντομο ιστορικό

Το Κοσσυφοπέδιο, η νοτιοδυτική επαρχία της Δημοκρατίας της Σερβίας, αποτέλεσε το πρώτο σημείο όπου εκδηλώθηκαν εθνικές διενέξεις στην πρώην ενιαία Γιουγκοσλαβία το 1981¹, αμέσως μετά τον θάνατο του Τίτο. Η επαρχία αυτή, όπως και η αντίστοιχη της Βοϊβοδίνας (με την συγγκρική μειονότητα) στα βορειοδυτικά της Σερβίας², είχε ένα καθεστώς ευρύτατης αυτονομίας με βάση το Γιουγκοσλαβικό Ομοσπονδιακό Σύνταγμα του 1974, λόγω της μεγάλης πλειοψηφίας του αλβανικής καταγωγής πληθυσμού που διαβιού στην περιοχή. Περί το 85-90% των δύο εκατομμυρίων περίπου κατοίκων του Κοσσυφοπεδίου είναι Αλβανοί, ενώ οι Σέρβοι δεν ξεπερνούν το 10%. Η περιοχή θεωρείται κοιτίδα του Σερβικού έθνους και παραδοσιακό εκκλησιαστικό κέντρο, ενώ είναι περίφημη για την ομώνυμη μάχη του Κοσσυφοπεδίου του 1389, μεταξύ των Σέρβων και των Οθωμανών, που έλαβε χώρα λίγο έξω από την πρωτεύουσα της επαρχίας Πρίστινα³.

Ήδη από την ένταξη της επαρχίας υπό την κυριαρχία των Σέρβων, μετά τους Βαλκανικούς πολέμους (1912-13), υπήρξαν εθνικές διενέξεις με το αλβανικό εθνικό στοιχείο που διαβιούσε στην περιοχή. Οι διενέξεις αυτές έλαβαν μεγάλη οξύτητα στη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, οπότε η περιοχή περιήλθε στην κοινή ιταλοαλβανική κατοχή, και, σύμφωνα με τις καταγγελίες των Σέρβων, δεκάδες χιλιάδες Αλβανοί από την Αλβανία εποίκισαν το Κοσσυφοπέδιο. Αλλά και μετά το τέλος του πολέμου συχνές ήταν οι περιόδοι έντασης μεταξύ Σέρβων και Αλβανών, ενώ ιδιαίτερα μετά τη χορήγηση της αυτονομίας, το 1974, σημειώθηκε μεγάλη έκταση έξοδος του σερβικού πληθυσμού από την επαρχία⁴. Η έξοδος αυτή, που αποδίδεται από τους Σέρ-

1. Βλ. σχετική ανάλυση, inter alia, στους: Rexhep Ismajli, *Albanian Democratic Movement in former Yugoslavia*, A. Logoreci, P. Moore («The Albanian Question in the former Yugoslavia»), E. Stavileci, D. Batakovic, *Kosovo and Albanian separatism...*

2. Για το καθεστώς της συγγκρικής μειονότητας στη Βοϊβοδίνα βλ. M. Lukic, «Memorandum: National Minority Rights», P. Ralic.

3. Για την ιστορία του Κοσσυφοπεδίου βλ. περισσότερα, inter alia, στους D. Batakovic, A. Gazmend, R. Qosja, D. Hadzi-Jovancic, J. Bajraktari.

4. Για τις αντικρουόμενες θέσεις Σέρβων και Αλβανών ως προς τον εποικισμό του Κοσσυφοπεδίου βλ. αναλυτικά: H. Islami, R. Petrovic-M. Blagojevic, Z. Shtylla, D. Batakovic, *Sukob ili Dijalog*, M. Radovanovic, E. Biberaj, V. Cubrilovic.

βους σε διώξεις και πιέσεις εκ μέρους των ντόπιων Αλβανών, συνδύαστηκε με μία άνευ προηγουμένου δημογραφική έκρηξη των Αλβανών (τη μεγαλύτερη στην Ευρώπη και παρόμοια με εκείνη των χωρών του Τρίτου κόσμου). Έτσι συρρικνώθηκε δραματικά η σερβική παρουσία στην περιοχή, ενώ, σύμφωνα πάντα με τους ισχυρισμούς των Σέρβων, οι Αλβανοί ελέγχοντας την εξουσία στην επαρχία, προέβησαν σε πολύπλευρη «Αλβανοποίηση» της περιοχής, δημιουργώντας ένα «κράτος εν κράτει» μέσα στη Δημοκρατία της Σερβίας, ενώ άρχισαν να πιέζουν για την απόδοση στο Κοσσυφοπέδιο καθεστώτος Δημοκρατίας, ισοτίμης με τις άλλες έξι της πρώην Ομοσπονδιακής Γιουγκοσλαβίας⁵.

2. Η σύγχρονη φάση της διένεξης

Η άνοδος του σερβικού εθνικισμού και του Σέρβου Προέδρου Μιλόσεβιτς στην εξουσία είχε αφητηρία την περίφημη ομιλία του στην επέτειο της μάχης του Κοσσυφοπεδίου. Το 1989 το σερβικό Κοινοβούλιο, με πραξικοπηματικό τρόπο, κατήργησε το αυτόνομο καθεστώς του Κοσσυφοπεδίου και το 1990 οι συνταγματικές τροποποιήσεις στη Σερβία οριστικοποίησαν την καθεστωτική αλλαγή, αποδίδοντας μόνο περιορισμένη εδαφική αυτονομία στην περιοχή⁶. Μία αυτονομία η οποία δεν λειτουργεί στην πράξη, καθώς οι Αλβανοί, έκτοτε, ξεκίνησαν ένα ευρύτατο κίνημα παθητικής αντίστασης και ανυπακοής προς τη σερβική εξουσία, που στοχεύει στην απόσχιση της επαρχίας και τη δημιουργία της «Δημοκρατίας της Κοσόβας». Διενήργησαν δημοψήφισμα μεταξύ του αλβανικής καταγωγής πληθυσμού, που επικύρωσε τη διακήρυξη «ανεξαρτησίας», καθώς επίσης και εκλογές, στις οποίες εξελέγει Κοινοβούλιο και Κυβέρνηση από το κόμμα της «Δημοκρατικής Ένωσης του Κοσσυφοπεδίου» με ηγέτη τον διανοούμενο Ιμπραήμ Ρουγκόβα.

Η διάλυση της Γιουγκοσλαβίας έδωσε νέα επιχειρήματα στους Αλβανούς για την επιδίωξη της ανεξαρτησίας τους, που έρχονται να προστεθούν στη συντριπτική πληθυσμιακή υπεροχή τους στην επαρχία, το προϊσχύον καθεστώς «οιονεί δημοκρατίας» που απολάμβαναν και τον παράνομο τρόπο κατάργησής του από τη Σερβία⁷. Οι Αλβανοί, στη μεγάλη πλειοψηφία τους, κα-

5. Βλ. σχετικά *Kosovo and Albanian separatism, Albanian Democratic movement in former Yugoslavia*, R. Ismajli, *The truth on Kosova*, E. Stavileci, J. Mertus (1993), G. Zajmi.

6. Για το ζήτημα της κατάργησης της αυτονομίας του Κοσσυφοπεδίου βλ. G. Zajmi, *The creation and changes of the internal borders of Yugoslavia*, E. Stavileci (1994), *The Truth on Kosova*.

7. Εκτενή ανάλυση των αλβανικών επιχειρημάτων, αλλά και τον αντίλογο, για τη νομιμότητα διεκδίκησης της ανεξαρτησίας του Κοσσυφοπεδίου, βλ. στους: G. Zajmi, R. Ismajli, V. Karakostanoglou («The ethnic conflict in Kosovo»), «Memorandum: National Minority Rights»,

ταγγέλουν τους Σέρβους για πολυετή καταπίεση και προσπάθειες εκδίωξης του αλβανικού πληθυσμού από την περιοχή, ενώ θεωρούν τη σημερινή κατάσταση ισοδύναμη με στρατιωτική κατοχή από τη Σερβία⁸. Μολονότι η σκιά της Κυβέρνηση των Αλβανών έχει αναγνωρισθεί μόνο από την Αλβανία, η διεθνής απομόνωση της (Νέας) Γιουγκοσλαβίας, λόγω του πολέμου στη Βοσνία και Κροατία, και ο φόβος επέκτασης του πολέμου στο Κοσσυφοπέδιο, έχει προκαλέσει ευρύτατη διεθνή συμπάθεια προς τον ειρηνικό αγώνα των Αλβανών. Οι τελευταίοι, με τη βοήθεια της αλβανικής διασποράς και μία αποτελεσματική προπαγανδιστική εκστρατεία, έχουν επιτύχει σε μεγάλο βαθμό τη διεθνοποίηση του προβλήματος του Κοσσυφοπέδιου⁹, ενώ ο Ι. Ρουγκόβα έχει συχνές επαφές με ευρωπαίους και Αμερικανούς πολιτικούς ηγέτες¹⁰. Η διεθνής κοινότητα, μολονότι δεν υποστηρίζει, στις περισσότερες περιπτώσεις, την αλλαγή των συνόρων της Σερβίας με την απόσπαση του Κοσσυφοπέδιου, παραταύτα αντιμετωπίζει με συμπάθεια τον αγώνα των Αλβανών και θεωρεί επιτακτική την ομαλοποίηση της κατάστασης στον τομέα των ανθρωπίνων και μειονοτικών δικαιωμάτων και την επαναχορήγηση της αυτονομίας στην περιοχή. Ο Οργανισμός για την Ασφάλεια και τη Συνεργασία στην Ευρώπη (ΟΑΣΕ) είχε αποστείλλει στο παρελθόν εμπειρογνώμονες-παρατηρητές στο Κοσσυφοπέδιο, στα πλαίσια άσκησης προληπτικής διπλωματίας για την αποφυγή της ένοπλης σύγκρουσης στην περιοχή και την ομαλοποίηση της κατάστασης.

Η τοπική αλβανική ηγεσία έχει αναπτύξει ένα αρκετά αποτελεσματικό σύστημα «παράλληλων» θεσμών κρατικής δομής, κυρίως στην εκπαίδευση, τη φορολογία και την υγεία, μέσω του οποίου ελέγχει το μεγαλύτερο μέρος του αλβανικού πληθυσμού, που δείχνει μεγάλο βαθμό αλληλεγγύης και αντίδρασης στη σερβική εξουσία.

Ο μεγάλος αριθμός Αλβανών που απολύθηκαν από την εργασία τους (κυρίως στον ευρύτερο δημόσιο τομέα της οικονομίας) ή εγκατέλειψαν οικειοθελώς τις θέσεις τους αντιδρώντας στη σερβική εξουσία, καθώς και η προσπάθεια ελέγχου της κατάστασης από τη σερβική Αστυνομία και το Στρατό, που οδηγεί σε σωρεία παραβιάσεων ανθρωπίνων δικαιωμάτων των Αλβανών, αποτελούν ίσως τα δύο σοβαρότερα προβλήματα που επιδεινώνουν την ανώ-

M. Radovanovic, K. Cavoski (στο *The creation and changes of the internal borders of Yugoslavia*), F. Agani, J. Bajraktari, *Sukob ili Dijalog*.

8. Βλ. inter alia, καταγγελίες των Αλβανών για τη σερβική «κατοχή», στους A. Fetahu, E. Biberaj, E. Stavileci και αντίλογο στο *The Creation and changes of internal borders...*

9. Για τη διεθνοποίηση της εθνικής διαμάχης στο Κοσσυφοπέδιο βλ. *Unfinished Peace* (σελ. 117 επ.), V. Karakostanoglou («The ethnic conflict», σελ. 155), M. Roux, E. Biberaj, D. Fischer, A. Logoreci, J. Mertus (1993), P. Moore, F. Schmidt.

10. Για τις συχνές διεθνείς επαφές του Ι. Ρουγκόβα, βλ. τα *Kosova Daily Reports* (Kosova Information Center).

μαλη κατάσταση που επικρατεί¹¹. Οι Αλβανοί ελέγχουν τον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας σχεδόν καθολικά, ενώ προσφεύγουν επιλεκτικά στις υπηρεσίες του σερβικού κράτους και στη συνεργασία με Σέρβους επιχειρηματίες.

Κάποιες σποραδικές προσπάθειες άτυπου διαλόγου μεταξύ των δύο πλευρών έχουν αποτύχει, και προφανώς ο τετρατισμός της βοσνιακής σύγκρουσης πρέπει να θεωρηθεί ότι δημιούργησε προϋποθέσεις για εξελίξεις και στο Κοσσυφοπέδιο, το οποίο οι Αλβανοί μάταια στο παρελθόν επιδίωξαν να ενταχθεί σ' ένα συνολικό πλαίσιο επίλυσης των εκκρεμοτήτων της πρώην Γιουγκοσλαβίας. Οι Σέρβοι απ' την πλευρά τους ελπίζουν ότι η ομαλοποίηση της κατάστασης στα βόρεια μέτωπα (Βοσνία-Κροατία) και η άρση των οικονομικών κυρώσεων θα τους επιτρέψει να ασχοληθούν εντονότερα με το πρόβλημα του Κοσσυφοπεδίου (κυρίως με οικονομική παρέμβαση) ελπίζοντας ότι με το χρόνο θα αποδυναμωθεί η ριζοσπαστικότητα του αλβανικού κινήματος. Θεωρούν το πρόβλημα ως ένα μειονοτικό ζήτημα, που μπορεί να επιλυθεί με την επιστροφή των Αλβανών στη νομιμότητα του Γιουγκοσλαβικού κράτους και την αξιοποίηση των θεσμών της περιορισμένης εδαφικής αυτονομίας, όπως συμβαίνει στη Βοϊβοδίνα.

Αντίθετα όμως μ' αυτές τις εκτιμήσεις, αρκετοί Σέρβοι, κυρίως της αντιπολίτευσης, θεωρούν ότι η συνεχιζόμενη δημογραφική ανάπτυξη των Αλβανών και το χάσμα που έχει επέλθει με τη σερβική εξουσία, δεν επιτρέπουν τη συνέχιση της συνύπαρξης των δύο λαών μέσα στο ίδιο κράτος, και υιοθετούν λύσεις εδαφικής κατάτμησης του Κοσσυφοπεδίου, ως οριστική λύση αυτής της μακρόχρονης εθνικής διένεξης¹².

Το πρόβλημα του Κοσσυφοπεδίου είναι συνδεδεμένο στενά και με το πρόβλημα των Αλβανών των Σκοπίων που αποτελούν τουλάχιστον το 23% του πληθυσμού της Πρώην Γιουγκοσλαβικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας (ΠΓΔΜ), ενώ ξεπερνούν το 30% σύμφωνα με εκτίμηση των ίδιων των Αλβανών, και διαβιούν στις δυτικές περιοχές της χώρας, σε τοπική γειτνίαση με την κυρίως Αλβανία (προς τα δυτικά) αλλά και το Κοσσυφοπέδιο (προς τα βόρεια). Έτσι δημιουργείται μια ενιαία αλβανική πληθυσμιακή ζώνη, εκτός Αλβανίας, όπου διαβιού περίπου το 40% του συνόλου των Αλβανών των Βαλκανίων και υπάρχουν τάσεις για απόσχιση και ίσως μελλοντική ενσωμάτωσή τους στην Αλβανία. Το στοιχείο αυτό αποτελεί ένα σοβαρό αποσταθεροποιητικό παράγοντα για τη νότια Βαλκανική. Εκτός από τη Σερβία, απει-

11. Βλ. περισσότερα για τις καταγγελίες περί παραβιάσεων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων των Αλβανών και σχετικό αντίλογο, στους *The frozen smiles* (Democratic League of Kosova), N. Kandic, *The truth of Kosova*, A. Fetahu, F. Schmidt («Show trials in Kosovo»), M. Roux, G. Zajmi, M. Antic, A. Brkic, «Memorandum».

12. Βλ. χαρακτηριστικά παρόμοια τεκμηριωμένη πρόταση του B. Krstic.

λεί την ίδια την επιβίωση και τον εθνικό χαρακτήρα της ΠΓΔΜ, ιδιαίτερα μάλιστα στην προοπτική λίγων δεκαετιών, οπότε αναμένεται να υπάρχει πληθυσμιακή υπεροχή του αλβανικού στοιχείου στην πολυεθνική αυτή Δημοκρατία¹³.

Εξάλλου, θεωρείται πιθανό ότι ενδεχόμενη σύρραξη στο Κοσσυφοπέδιο θα εμπλέξει και τους Αλβανούς των Σκοπίων (αλλά και της Αλβανίας), ενώ και αντίστροφα, εθνοτικές συγκρούσεις Αλβανών και Σλάβων στα Σκόπια είναι πιθανό να προκαλέσουν ανάμειξη των Κοσσοβάρων Αλβανών. Πάντως οι Αλβανοί των Σκοπίων, επί του παρόντος, διαβιούν στην ΠΓΔΜ οπωσδήποτε αρμονικότερα απ' ό,τι οι ομοεθνείς τους στο Κοσσυφοπέδιο σε σχέση με τη Δημοκρατία της Σερβίας. Τα αιτήματά τους δεν περιλαμβάνουν απόσχιση, αλλά αναγνώρισή τους ως ισότιμης εθνικής συνιστώσας της ΠΓΔΜ, με πλήρη κατοχύρωση των γλωσσικών, πολιτιστικών και πολιτικών δικαιωμάτων τους. Αυτό βέβαια προκαλεί την αντίδραση του σλαβικού στοιχείου (των δήθεν «Μακεδόνων») που θεωρεί ότι αυτό θα ισοδυναμούσε με αυτονομία και θα οδηγούσε στην αποσύνθεση του νεαρού κράτους τους. Κατά συνέπεια συχνά σημειώνονται εντάσεις στην ΠΓΔΜ.

3. Τα συμφέροντα και οι επιδιώξεις της Ελλάδας

Η Ελλάδα εξαρτά αρκετά σημαντικά συμφέροντά της από την ειρηνική και σύμφωνη με τα διεθνή νόμιμα επίλυση του προβλήματος του Κοσσυφοπέδιου. Αν το ακανθώδες αυτό πρόβλημα οδηγηθεί σε ένοπλη σύγκρουση, είναι πιθανό να υπάρξει ευρύτερη αποσταθεροποίηση σε όλη τη νότια Βαλκανική, με προφανείς συνέπειες για τα συμφέροντα ασφάλειας της χώρας μας. Σημαντικότερη θα ήταν ενδεχομένως η δημιουργία τεράστιου προσφυγικού ρεύματος Αλβανών από το Κοσσυφοπέδιο, που μοιραία, μέσω της ΠΓΔΜ και της Αλβανίας, θα κατευθύνονταν και προς την Ελλάδα, δημιουργώντας σοβαρότατη επιβάρυνση για τα ήδη οξυμμένα προβλήματα λόγω του μεγάλου αριθμού των Αλβανών μεταναστών που βρίσκονται ήδη στην Ελλάδα. Εξάλλου, είναι πιθανό η αλβανική κυβέρνηση να κατευθύνει μέρος των προσφύγων από το Κοσσυφοπέδιο στις περιοχές της Βορείου Ηπείρου, δημιουργώντας προβλήματα με την ελληνική μειονότητα στην περιοχή, ενδεχόμενο που θα προκαλέσει σοβαρή όξυνση των ελληνοαλβανικών σχέσεων. Επίσης, μία αρνητική εξέλιξη στο Κοσσυφοπέδιο θα υπονομεύσει τη σταθερότητα της ΠΓΔΜ και θα οδηγήσει ίσως σε μια ακόμη παρέμβαση ξένων δυνάμεων, αυξάνοντας ενδεχομένως και την επιρροή των ισλαμιστικών ιδεών μεταξύ των

13. Για τους Αλβανούς των Σκοπίων βλ. Σ. Σφέτας-Κ. Κεντρωτής.

Μουσουλμάνων Αλβανών. Αντίθετα, η σταθεροποίηση στο Κοσσυφοπέδιο θα δημιουργήσει συνθήκες γεωπολιτικής σταθερότητας στην περιοχή, με επακόλουθο την υποβοήθηση της οικονομικής ανάπτυξης. Τέλος, θα πρέπει να αποφευχθεί η αλλαγή συνόρων στην περιοχή, γιατί αυτό θα μπορούσε να λειτουργήσει σαν αρνητικό μοντέλο και για άλλες περιοχές εθνικών και μειονοτικών διενέξεων, στα Βαλκάνια, την Κεντρική Ευρώπη και τις χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης.

Ειδικότερα, η ειρηνική διευθέτηση του προβλήματος, και μάλιστα με τη συμβολή της Ελλάδας, θα έχει τις παρακάτω θετικές επιπτώσεις:

1. Θα δημιουργηθούν συνθήκες γεωπολιτικής σταθερότητας στην περιοχή.
2. Η γεωπολιτική σταθερότητα θα έχει ως επακόλουθο την υποβοήθηση της οικονομικής ανάπτυξης, τόσο της περιοχής του Κοσσυφοπεδίου (που λόγω του μεγάλου πληθυσμού, των δύο περίπου εκατομμυρίων, αποτελεί σημαντική εν δυνάμει αγορά) όσο και της ευρύτερης περιοχής. Στην οικονομική αυτή ανάπτυξη η Ελλάδα μπορεί να παίξει πρωταγωνιστικό ρόλο, λόγω του υψηλού, συγκριτικά, οικονομικού επιπέδου που έχει στο βαλκανικό χώρο, αλλά και λόγω της συμμετοχής της στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Εξάλλου θα διατηρήσει ανοικτές τις οδικές προσβάσεις της χώρας μας προς την Κεντρική και Δυτική Ευρώπη.
3. Η σταθεροποίηση στο Κοσσυφοπέδιο θα βοηθήσει τη σταθεροποίηση και της Πρώην Γιουγκοσλαβικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας, που κατ' αρχήν εξυπηρετεί την Ελλάδα, όπως υποστηρίζεται παρακάτω.
4. Η εξάλειψη μιας ακόμη εστίας έντασης θα συνεισφέρει στη διαμόρφωση συνθηκών ασφάλειας στην περιοχή, που θα μπορούσαν, σε μεταγενέστερη φάση, να οδηγήσουν σε πολυμερείς βαλκανικές ρυθμίσεις ασφάλειας (Βαλκανικό Σύμφωνο), στην ένταξη των υπόλοιπων βαλκανικών χωρών στο ΝΑΤΟ και την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ε.Ε.) και τη διαμόρφωση και εμπέδωση δημοκρατικών πολιτικών συστημάτων και υγιών ανοικτών οικονομιών.
5. Ταυτόχρονα, η συμβολή της Ελλάδας στην επίλυση μιας σοβαρής διεθνούς διένεξης, θα αυξήσει το κύρος και τις δυνατότητες της χώρας μας και της εξωτερικής της πολιτικής, ενισχύοντας ταυτόχρονα τη θέση μας στην Ε.Ε., αλλά και προς τις ΗΠΑ, ενώ θα στηρίξει και ενδεχόμενες παρόμοιες ελληνικές πρωτοβουλίες σε άλλες περιοχές κρίσης (Μεσόγειος, Καύκασος, Βαλκάνια, Μέση Ανατολή).
6. Επίσης, η επίλυση του προβλήματος του Κοσσυφοπεδίου θα βοηθήσει τις ελληνο-αλβανικές και ελληνο-σκοπιανές σχέσεις, ενώ η χώρα μας θα «επισπράξει» πιθανότατα οφέλη και στα άλλα μεγάλα εθνικά της προβλήματα (κυρίως με την Τουρκία).

7. Με τη λύση του προβλήματος του Κοσσυφοπεδίου μειώνονται δραστικά οι δυνατότητες πολιτικο-διπλωματικών και στρατιωτικών παρεμβάσεων εξωαλβανικών δυνάμεων στην περιοχή, (μεταξύ των οποίων και η Τουρκία), ενώ πιθανότατα το ίδιο ισχύει και για τον ισλαμικό φονταμενταλισμό και την ενδεχόμενη ριζοσπαστικοποίηση του Κοσσυφοπεδίου.

8. Τέλος, η σύμφωνα με το διεθνές δίκαιο και τα ελληνικά συμφέροντα επίλυση του προβλήματος του Κοσσυφοπεδίου (π.χ. η μη αλλαγή συνόρων και η προστασία των μειονοτικών δικαιωμάτων) θα ενισχύσει, με τη μορφή διεθνούς προηγούμενου, τις θέσεις της Ελλάδας σε μειονοτικά ζητήματα που την ενδιαφέρουν, όπως αυτό της ελληνικής μειονότητας στην Αλβανία και Τουρκία (παρεμβατικά) ή της μουσουλμανικής μειονότητας στη Δυτική Θράκη (αποτρεπτικά-αμυντικά).

9. Μία ακόμη σημαντική επίπτωση θα είναι η αποφυγή δημιουργίας προσφυγικού ρεύματος από το Κοσσυφοπέδιο, που μοιραία θα κατευθυνθεί κυρίως προς την Ελλάδα και θα είναι δύσκολο να αντιμετωπιστεί.

4. Κρίσιμα στοιχεία του προβλήματος

Για την εξειδίκευση των συγκεκριμένων πολιτικών επιλογών που έχει συμφέρον να προωθήσει η χώρα μας στα πλαίσια επεξεργασίας μιας λύσης του προβλήματος του Κοσσυφοπεδίου, πρέπει να ληφθούν υπόψη τα εξής στοιχεία του προβλήματος:

1. Η διένεξη για το Κοσσυφοπέδιο επηρεάστηκε από τις εξελίξεις και την έκβαση της Βοσνιακής και Κροατικής κρίσης, τόσο χρονικά όσο και ουσιαστικά. Έτσι κατ' αρχήν δεν υπήρξε έκρηξη στο Κοσσυφοπέδιο όσο διαρκούσε η σύρραξη στη Βοσνία, ενώ οι διαρρυθμίσεις που επιλέχθηκαν για το νομικό καθεστώς των περιοχών αυτών (Συνθήκη του Dayton) θα αποτελέσουν ίσως προηγούμενο για τη ρύθμιση του προβλήματος του Κοσσυφοπεδίου (που τουλάχιστον κατά τους Αλβανούς, αλλά και ορισμένους ξένους παράγοντες, αποτελεί μία από τις παραμέτρους των προβλημάτων της πρώην Γιουγκοσλαβίας).

2. Το πρόβλημα του Κοσσυφοπεδίου συνδέεται και αποτελεί τη σημαντικότερη πτυχή του λεγόμενου «Αλβανικού εθνικού προβλήματος» ή της «Αλβανικής εθνικής ολοκλήρωσης»¹⁴. Η άλλη σημαντική πτυχή αυτού του ζητήματος είναι η τύχη των Αλβανών της ΠΓΔΜ ή και των περιοχών όπου ζουν σε πλειοψηφία, ένα πρόβλημα που πιθανότατα θα καθορίσει την ίδια την ύ-

14. Βλ. ανάλυση στους M. Roux, R. Qosja, *Unfinished Peace*, A. Logoreci.

παρξη και τον χαρακτήρα του κράτους της ΠΓΔΜ στο μέλλον¹⁵. Είναι προφανές ότι θα υπάρξουν άμεσες επιπτώσεις για την Ελλάδα, τόσο στο διμερές ελληνοσκοπιανό πρόβλημα, όσο και στις ευρύτερες ισορροπίες στα βόρεια ελληνικά σύνορα, ανάλογα με τη μορφή των εξελίξεων που θα δρομολογήσει για την Αλβανία και την ΠΓΔΜ η ενδεχόμενη επίλυση του προβλήματος του Κοσσυφοπεδίου.

3. Εξάλλου, η ισχύς και η εδαφική έκταση της (Νέας) Γιουγκοσλαβίας (και ιδιαίτερα της Σερβίας) θα επηρεαστούν σε αρκετό βαθμό από την τελική έκβαση του προβλήματος του Κοσσυφοπεδίου. Είναι δε βέβαιο ότι μία ισχυρή (Νέα) Γιουγκοσλαβία και η ομαλή πρόσβαση της Ελλάδας σ' αυτήν (και μέσω αυτής προς την Ευρώπη) αποτελεί σημαντικό θετικό παράγοντα για τη χώρα μας.

4. Οι εσωτερικές πολιτικές και οικονομικές εξελίξεις στην Αλβανία, (Νέα) Γιουγκοσλαβία και ΠΓΔΜ (ιδιαίτερα η ενίσχυση του πλουραλισμού και της δημοκρατίας) επηρεάζουν σοβαρά τις προοπτικές επίλυσης του προβλήματος του Κοσσυφοπεδίου.

5. Η ενδεχόμενη απόσχιση του Κοσσυφοπεδίου από τη Σερβία θα λειτουργήσει σαν ασφυκτική πίεση για παρόμοια εξέλιξη και για τους Αλβανούς της ΠΓΔΜ και πιθανότατα μπορεί να οδηγήσει σε διάλυση ή σημαντική εδαφική και πληθυσμιακή συρρίκνωση του νεαρού κράτους. Αντίθετα, αν η επίλυση που θα επιτευχθεί στο Κοσσυφοπέδιο δεν περιέχει αλλαγή συνόρων, τότε παρόμοιες εξελίξεις θα δρομολογηθούν και για το αλβανικό στοιχείο στην ΠΓΔΜ, οπότε θα ενισχυθούν οι προοπτικές επιβίωσής της.

6. Πάντως, η όποια λύση του Αλβανικού προβλήματος στο Κοσσυφοπέδιο (και πιθανότατα και στην ΠΓΔΜ), που θα κινείται στο επίπεδο είτε παροχής κάποιας μορφής αυτονομίας είτε στο επίπεδο προστασίας και σεβασμού των μειονοτικών και ανθρωπίνων δικαιωμάτων των αλβανικών πληθυσμών, πιθανότατα θα είναι βραχυπρόθεσμη ή το πολύ μεσοπρόθεσμη, καθώς, αν συνεχισθεί ο τωρινός ρυθμός δημογραφικής ανάπτυξης των Αλβανών στο Κοσσυφοπέδιο και την ΠΓΔΜ (που, εκτός από άλλους λόγους, ομολογουμένως αποτελεί και μία «πολιτική διά της δημογραφίας»), σε τριάντα περίπου χρόνια θα έχει επέλθει σοβαρή ανατροπή των τωρινών πληθυσμιακών ισορροπιών, τόσο μέσα στη Σερβία, όσο και στην ΠΓΔΜ. Συνέπεια αυτής της εξέλιξης θα είναι είτε η αδυναμία συγκράτησης του αλβανικού στοιχείου μέσα στα πλαίσια της κρατικής οντότητας της Δημοκρατίας της Σερβίας ή της ΠΓΔΜ (και άρα η ανεξαρτητοποίηση ή ακόμη η ένωση των περιοχών τους με την Αλβανία) είτε η προϊούσα «Αλβανοποίηση» (πληθυσμιακή, πολιτιστική και πολιτι-

15. Βλ. περισσότερα στους Σφέτα-Κεντρωτή.

κή) και των δύο αυτών χωρών. Σημαντική αιτία αυτού του ενδεχομένου αποτελεί ο έντονος εθνικός προσανατολισμός των Αλβανών και η μη ανάμειξή τους με άλλα έθνη (π.χ. κάνουν ελάχιστους μικτούς γάμους). Σ' αυτό συντείνει και η θρησκευτική διαφοροποίηση Αλβανών από τη μια και Σέρβων και Σλαβομακεδόνων από την άλλη.

7. Η μόνη πιθανότητα για ανατροπή αυτού του σεναρίου είναι η ταχεία και δραστική οικονομική και πολιτική ανάπτυξη και «ωρίμανση» της περιοχής, ώστε η ευμάρεια, ο καταναλωτισμός, η διεύρυνση της δημοκρατίας και η αρμονική εθνοτική συνύπαρξη, μέσω της δημιουργίας κοινωνίας των πολιτών στα κράτη αυτά, να λειτουργήσει αποτρεπτικά προς τις βίαιες λύσεις ή αυτές που θα οδηγούν στη διάλυση κρατών, αλλαγές συνόρων και εθνικούς διαχωρισμούς. Ταυτόχρονα αναμένεται να δράσει περιοριστικά και στη σημερινή πληθυσμιακή έκρηξη. Έτσι, μεταγενέστερα, θα καταστεί δυνατή η ενσωμάτωση των χωρών αυτών στο ευρύτερο ευρωπαϊκό οικοδόμημα. Στην κατεύθυνση αυτή πολύτιμη μπορεί να είναι η διεθνής πολιτικο-οικονομική ενίσχυση της περιοχής και όχι η πολιτική δημιουργίας σφαιρών επιρροής, συχνά ανταγωνιστικών.

8. Βίαιες λύσεις, μη συναινετικές, που δεν θα ακολουθούν τις επιταγές του διεθνούς δικαίου, και ιδιαίτερα λύσεις αλλαγής συνόρων ή εθνικών εκκαθαρίσεων ή εθνικής «επιβολής» (έστω και με αποδεκτά ειρηνικά μέσα, όπως η δημογραφία), πρέπει να αποφευχθούν, καθώς δεν πρόκειται να παράσχουν βιώσιμες διευθετήσεις στην τωρινή ρευστότητα, ενώ αντίθετα θα χρησιμοποιηθούν ως προηγούμενα για άλλες ευπαθείς περιοχές (λ.χ. Ούγγροι της Ρουμανίας, Μουσουλμάνοι της Βουλγαρίας, οι διάφοροι λαοί και έθνη της πρώην Σοβιετικής Ένωσης).

5. Αρνητικοί παράγοντες για την επίλυση του προβλήματος

Επικίνδυνα ή αρνητικά στοιχεία που πρέπει να ελεγχθούν ή να μεταβληθούν στο Κοσσυφοπέδιο, την Αλβανία, τη Σερβία και την ΠΓΔΜ είναι:

1. Η μεγάλη δημογραφική αύξηση.
2. Η οικονομική υπανάπτυξη.
3. Η έλλειψη ουσιαστικής δημοκρατικής παράδοσης και θεσμών, η τάση για μονοκομματισμό και μη εναλλαγή στην εξουσία των πολιτικών δυνάμεων, (τόσο στη Σερβία όσο και στην Αλβανία, ή ακόμη στα πολιτικά κόμματα των Αλβανών στο Κοσσυφοπέδιο, όπου κατισχύει συντριπτικά το LDK, δηλαδή το κόμμα του Ιμπραήμ Ρουγκόβα). Εξάλλου, η πολιτική αστάθεια μπορεί να βοηθήσει την άνοδο εξτρεμιστικών δυνάμεων.

4. Η αρνητική επιρροή φανατικών θρησκευτικών αντιλήψεων (περισσότερο στην ισλαμική και σχετικά λιγότερο στην ορθόδοξη πλευρά).

5. Η ύπαρξη εξτρεμιστικών πολιτικών δυνάμεων ή ομάδων που δρουν στη βάση της χρήσης ένοπλης βίας. Δημιουργείται έτσι σοβαρός κίνδυνος να ξεφύγει η κατάσταση από την παρούσα ελεγχόμενη ένταση, υπό την πίεση σοβαρών προκλήσεων (π.χ. τρομοκρατικών ενεργειών).

6. Οι Ξένες επιρροές (είτε αυτοτελώς είτε η αντιπαράθεσή τους), που, είτε από ελλιπείς γνώσεις και κατανόηση της κατάστασης και των ρεαλιστικών προοπτικών, είτε λόγω της ύπαρξης ιδίων συμφερόντων, μπορεί να δράσουν επιβαρυντικά στα επί μέρους στοιχεία του προβλήματος ή να προωθήσουν εσφαλμένες λύσεις, με προκατάληψη υπέρ μιας από τις εμπλεκόμενες πλευρές.

6. Διλήμματα για την εξωτερική πολιτική της Ελλάδας

Η Ελλάδα αντιμετωπίζει δύο βασικά διλήμματα στην επιλογή της ακολουθητέας πολιτικής της, που θα καθορίσουν και την πολιτική της απέναντι στο πρόβλημα του Κοσσυφοπεδίου:

1. Τη συμφέρει η διατήρηση της ΠΓΔΜ (με τα σημερινά της σύνορα και πολυεθνική μορφή) και η διατήρηση της τωρινής έκτασης της Αλβανίας και της Σερβίας; Δηλαδή, τη συμφέρει η μη απόσχιση των κατοικούμενων από Αλβανούς δυτικών περιοχών της ΠΓΔΜ, που θα είναι πιθανότατη συνέπεια μιας απόσχισης του Κοσσυφοπεδίου από τη Σερβία;

Ή, αντίθετα, τη συμφέρει η δημιουργία μιας Μεγάλης Αλβανίας, με την απόσχιση (ή και προσάρτηση) του Κοσσυφοπεδίου και των δυτικών περιοχών της ΠΓΔΜ, με συνακόλουθα δραστική μείωση ή και διάλυση της ΠΓΔΜ (και βέβαια μείωση της νότιας περιοχής της Σερβίας); Η ΠΓΔΜ, στην περίπτωση εκείνη, είναι ενδεχόμενο είτε να ενσωματωθεί είτε να συνομοσπονδιοποιηθεί με τη Βουλγαρία ή τη (Νέα) Γιουγκοσλαβία.

Το δίλημμα αυτό ουσιαστικά συνδέεται με το ζήτημα της αλλαγής ή μη των διεθνών συνόρων στην περιοχή, και την ενδεχόμενη ριζική ανατροπή του status quo που καθιέρωσαν οι Βαλκανικοί πόλεμοι, με αποτέλεσμα ανακατανομή δυνάμεων υπέρ της Αλβανίας (ή του αλβανικού πληθυσμιακού χώρου, αν δεν επέλθει η συνένωση των τριών αλβανικών περιοχών) που γίνεται τότε, τόσο εδαφικά όσο και πληθυσμιακά, περίπου ισότιμη δύναμη με τη Σερβία, Ελλάδα και Βουλγαρία στα Βαλκάνια (ιδιαίτερα μάλιστα με προοπτική 20-30 ετών).

Επίσης, συνδέεται με την ύπαρξη, στα βόρεια σύνορα της Ελλάδας, τριών κρατών (Αλβανία, ΠΓΔΜ, Βουλγαρία), όπου η ΠΓΔΜ θα παίζει το ρόλο του «μονωτήρα» (buffer state), ή, αντίθετα, με την ύπαρξη δύο κρατικών σχημά-

των: ισχυροποιημένης Αλβανίας και Βουλγαρίας ή Γιουγκοσλαβίας (με προσθήκη μερική ή ολική στις χώρες αυτές της ΠΓΔΜ).

Με άλλα λόγια, η χώρα μας, που στο παρελθόν είχε διπλωματική αντιπαράθεση τόσο με την ΠΓΔΜ όσο και με την Αλβανία, θα έχει να αντιμετωπίσει είτε την προοπτική της Μεγάλης Αλβανίας (που θα συνεπάγεται τη διάλυση ή απορρόφηση της ΠΓΔΜ και άρα τη *de facto* επίλυση του σύγχρονου «Μακεδονικού» προβλήματος, αλλά που ίσως δυσχεράνει ταυτόχρονα την επίλυση των προβλημάτων της ελληνικής μειονότητας στην Αλβανία) ή τη μικρή τωρινή Αλβανία (με ευκολότερη τη λύση των προβλημάτων των Βορειοηπειρωτών) και διατήρηση της ΠΓΔΜ και συνεπώς ίσως και του «Μακεδονικού» προβλήματος. Βέβαια θα μπορούσε να υποστηριχθεί και η περίπτωση όπου η τύχη των Ελλήνων της Αλβανίας θα ήταν καλύτερη σε μία διευρυμένη Αλβανία, που θα είχε μεγαλύτερη αυτοπεποίθηση.

Η επιλογή μιας από τις δύο παραπάνω προοπτικές θα καθορίσει και τη στάση της Ελλάδας στο ζήτημα της μορφής της λύσης που τη συμφέρει να προωθήσει για το Κοσσυφοπέδιο.

Από μία άλλη οπτική γωνία, αν η Ελλάδα λύσει σύντομα και με ικανοποιητικό (προφανώς, βέβαια, συμβιβαστικό) τρόπο το πρόβλημα με την ΠΓΔΜ (κυρίως αυτό της ονομασίας, που απομένει), αυτομάτως καθορίζεται και η ακολουθητέα πολιτική για το Κοσσυφοπέδιο (δηλαδή η υποστήριξη της μη απόσχισής του και άρα της μη διεύρυνσης της Αλβανίας).

Πάντως, οι μέχρι τώρα διακηρυγμένες θέσεις της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής οδηγούν στην επιλογή διατήρησης των Σκοπίων και σεβασμού των διεθνών συνόρων και άρα τείνουν στη μη απόσχιση του Κοσσυφοπέδιου και συνεπώς και τη διατήρηση των τωρινών συνόρων της Αλβανίας.

2. Το άλλο πρωταρχικό δίλημμα στην επιλογή πολιτικής της Ελλάδας είναι το εξής: Αν η διαφαινόμενη εξέλιξη της κατάστασης στο Κοσσυφοπέδιο (ή οι προοπτικές βιωσιμότητας της ΠΓΔΜ), μετά από ρεαλιστική ανάλυση, δεν συμβαδίζουν με τους στόχους και τα συμφέροντα της Ελλάδας, τότε θα πρέπει είτε να αναπροσαρμοστούν οι στόχοι, ώστε να προσεγγίσουν ή να αξιοποιήσουν τις πιθανές εξελίξεις, είτε να επιδιωχθεί με ποικίλες παρεμβάσεις (εφόσον αυτό κριθεί εφικτό) η αλλαγή της πορείας των πραγμάτων, ώστε να κατευθυνθούν προς τα ευνοϊκά για την Ελλάδα ενδεχόμενα.

Πάντως, υπό τις σημερινές προϋποθέσεις μάλλον ρεαλιστικότερη εμφανίζεται η πρώτη λύση (αναπροσαρμογή στόχων).

7. Κύρια χαρακτηριστικά του μοντέλου διευθέτησης

Τα κύρια στοιχεία που πρέπει να πληροί μία ενδεχόμενη μορφή επίλυσης

του προβλήματος του Κοσσυφοπεδίου είναι:

1. Ειρηνική διαδικασία.
2. Συναίνεση των μερών.
3. Αποφυγή αλλαγής συνόρων.
4. Προώθηση της σταθερότητας και ισορροπίας δυνάμεων.
5. Προσπάθεια για διατήρηση ή δημιουργία ισορροπιών (πολιτικών και στρατιωτικών) στην περιοχή, που θα αποτρέπουν βίαιες λύσεις.
6. Ευρεία προστασία-σεβασμός ανθρωπίνων και μειονοτικών δικαιωμάτων.
7. Παροχή καθεστώτος αυτονομίας εκεί όπου δεν μπορεί να επιτευχθεί εθνοτική συνύπαρξη (χωρίς όμως αλλαγή των διεθνών συνόρων).
8. Ανάπτυξη εσωτερικών δημοκρατικών θεσμών και κράτους δικαίου.
9. Ανάπτυξη της οικονομίας, με επενδύσεις, ξένη βοήθεια, αξιοποίηση των εντόπιων παραγωγικών δυνατοτήτων και ισότιμη συμμετοχή όλων των εθνότητων σ' αυτές (με παροχή σημαντικών οικονομικών κινήτρων).
10. Ύπαρξη μεταβατικής περιόδου, με αφητηρία μέτρα οικοδόμησης εμπιστοσύνης και διεθνή εποπτεία, και με σταδιακή εφαρμογή των λύσεων που θα επιλεγούν.
11. Παροχή αντισταθμιστικών ωφελημάτων (κυρίως οικονομικών) στις θιγόμενες από τη λύση πλευρές.
12. Προώθηση περιφερειακών (Βαλκανικών) συμφωνιών και συστημάτων ασφάλειας (π.χ. αποστρατιωτικοποίηση ορισμένων συνοριακών περιοχών, μέτρα αμοιβαίου ελέγχου των στρατιωτικών εξοπλισμών κ.λπ.) και ενδεχομένως αναμόρφωση και επέκταση της συμφωνίας για τον περιορισμό των συμβατικών όπλων στην Ευρώπη (C.F.E.) για την περιοχή.
13. Ένταξη, προοδευτικά, όλων των χωρών της περιοχής στις ευρωπαϊκές οργανώσεις (Ευρωπαϊκή Ένωση, NATO, Συμβούλιο της Ευρώπης, ΟΑΣΕ).

8. Τελικές εκτιμήσεις

Η περίπτωση του Κοσσυφοπεδίου ενσωματώνει σε μικρογραφία, αλλά με ιδιαίτερη δραματικότητα, όλες τις αντιφάσεις που χαρακτηρίζαν παλιότερα, αλλά και σήμερα, τη βαλκανική πραγματικότητα: τα απομεινάρια της οθωμανικής κατοχής, τον έντονο αλτρωτισμό, τις οξύτερες εθνικές αντιθέσεις, τη ρευστότητα των συνόρων, τις διώξεις και την καταπάτηση ανθρωπίνων δικαιωμάτων, την οικονομική κατάρρευση, τις ξένες επιρροές.

Οι Αλβανοί είδαν, στις ραγδαίες ανακατατάξεις που επέφερε η διάλυση της Γιουγκοσλαβίας, την προοπτική πραγματοποίησης μιας καθυστερημένης

εθνικής τους ολοκλήρωσης. Παράθυρο ευκαιρίας ή τραγικό αδιέξοδο για τον τελευταίο βαλκανικό αλυτρωτισμό; Τα επόμενα χρόνια ή ίσως και οι επόμενοι μήνες θα το δείξουν.

Πρόσφατα, ένα πρώτο θετικό βήμα έγινε στο Κοσσυφοπέδιο (μετά από μία επικίνδυνη στασιμότητα από το 1992-93) με τη συμφωνία Μιλόσεβιτς-Ρουγκόβα (1η Σεπτ. 1996) για την ομαλοποίηση της εκπαίδευσης. Συμφωνία που δεν εφαρμόστηκε, δυστυχώς, ακόμη. Οι αιτίες της εθνικής διαμάχης όμως παραμένουν και απαιτείται εκ νέου άσκηση προληπτικής διπλωματίας για την αποφυγή μιας νέας έκρηξης. Ο επαναπατρισμός των Αλβανών προσφύγων από την Ευρώπη, που άρχισε, αναμένεται να αποτελέσει ένα νέο μη προβλέψιμο στοιχείο στην κρίση, ενώ οι ριζοσπαστικές δυνάμεις του Αλβανικού Κινήματος κερδίζουν έδαφος.

Το ξέσπασμα της λαϊκής εξέγερσης και η κατάρρευση του κράτους στην Αλβανία, που σημειώνεται τις τελευταίες ημέρες (Μάρτιος 1997), απειλούν να προσθέσουν έναν ακόμη σοβαρό και απρόβλεπτο επιβαρυντικό παράγοντα στη διένεξη του Κοσσυφοπεδίου.

Κατά το παρελθόν η ελληνική παρέμβαση στο πρόβλημα του Κοσσυφοπεδίου εκδηλώθηκε με προτάσεις για προσφορά καλών υπηρεσιών της χώρας μας για τη διευθέτηση του προβλήματος. Έλληνας εμπειρογνώμων συμμετείχε στην Αποστολή της ΔΑΣΕ (προκατόχου του ΟΑΣΕ) στην πρώην αυτόνομη αυτή επαρχία της Σερβίας, ενώ πρόσφατα Έλληνες πανεπιστημιακοί επεξεργάστηκαν θεωρητικά το ζήτημα. Η Ελλάδα μπορεί και πρέπει να συμμετάσχει ενεργά σε προσπάθειες μεσολάβησης λόγω των καλών σχέσεων που διατηρεί τόσο με την Ο. Δ. Γιουγκοσλαβίας όσο και (πρόσφατα) με την Αλβανία. Θα πρέπει όμως να κινηθεί με ιδιαίτερη προσοχή, καλά προσδιορισμένο πλάνο και στόχους και εξασφαλισμένη τη συναίνεση των εμπλεκομένων, καθώς η Γιουγκοσλαβία θεωρεί το ζήτημα καθαρά εσωτερική της υπόθεση. Θα πρέπει, τέλος, να υπάξει διαβούλευση με τις Μεγάλες Δυνάμεις και να επιδιωχθεί η υποστήριξή τους για τη μεσολαβητική πρωτοβουλία της Ελλάδας.

Μάρτιος 1997

ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

- F. Agani, «The Memorandum of the Serbian Academy and the Albanian Issue», *Kosova*, 1 (1993), 23-27.
- Albanian Democratic Movement in former Yugoslavia*, Kosova Information Center, Documents 1990-1993, Prishtina, 1993.
- J. Bajraktari, «Serbia's annexation of Kosova in 1945», *Kosova*, 3 (1994), 23-26.
- A. Brkic, «What are the curriculums the Kosmet Albanians are offering», *Serbia*, Ministry of Information, Republic of Serbia, March 1993, σελ. 14.
- Dusan Batakovic, *The Kosovo Chronicles*, Plato, Belgrade, 1992.
- Is. Beshiri, «Kosovar Independence Lacks International Backing», *Transition*, 2/6 (22-3-1996), 52-54.
- E. Biberaj, «Kosova: The Balkan Powder Keg», *Kosova*, 3 (1994), 27-34.
- Z. Cana, «Kosova and the Independent Albanian State», *Kosova*, 4 (1994), 23-25.
- Kosta Cavoski, «The formation of borders and the Serbian Question», στο Stanoje Ivanovic (Ed.), *The creation and changes of the internal borders of Yugoslavia*, Ministry of Information of the Republic of Serbia, σελ. 33.
- «Concerns in Europe. Jan.-June 1995», Amnesty International. Spotlight. Sept. 1995.
- V. Cubrilovic, «The Expulsion of the Albanians», *Kosova*, 3 (1994), 37-42, 4 (1994), 37-42.
- A. Fetahu, «Transfers of Ownership and the Plunder of Kosovar Capital by the Serbian Occupation Regime», *Kosova*, 4 (1994), 33-34.
- D. Fischer, «Kosova Issue Discussed at the Pace University Campus Pleasantville, N.Y.», *Albanian Catholic Bulletin*, 14 (1993), 92-94.
- A. Gazmend, «Historical Continuity of the Question of Kosova», *Kosova*, 1 (1993), 15-18.
- L. Gjergji, «Calvary in Kosova: Albanian Catholics in the Former Yugoslavia», *Albanian Catholic Bulletin*, 15 (1994), 105-107.
- Dusanka Hadzi-Jovancic (Ed.), *The Serbian Question in the Balkans*, Faculty of Geography, University of Belgrade, 1995.
- H. Islami, «Kosova's Demographic Ethnic Reality and the Targets of Serbian Hegemony», *Kosova*, 1(1993), 29-34.
- , *Demographic reality in Kosova*, Kosova Information Center, 1994.
- Rexhep Ismajli, *Kosova and the Albanians in former Yugoslavia*, Kosova

Information Center.

- Stanoje Ivanovic (Ed.), *The creation and changes of the internal Borders of Yugoslavia*, Ministry of Information of the Republic of Serbia.
- A. Jerkov, «Su alcuni aspetti della crisi di Kosovo e sulle questioni iugoslave», *Balcanica. Storia, Cultura, Politica*, 1-2 (1989), 5-24.
- Natasa Kandic, «Kosovo Albanians II», *Spotlight*, Report No. 16, The Humanitarian Law Center, Belgrade, February 1995.
- Veniamin Karakostanoglou, «The Ethnic Conflict in Kosovo: A Test Case for International Borders?», in *Beitrage zur Stabilisierung Sudosteuropas aus deutscher und griechischer Sicht*, Sudosteuropa-Gesellschaft, Munchen, 1995, σελ. 152-163.
- , «The Kosovo Question: starting and concluding the Yugoslav crisis?», *Balkan Currents*, Loyola Marymount University L.A., USA (υπό δημοσίευση).
- «Kosova, a nation struggling to break free from Serbian occupation», *Kosova Daily Report*, No. 1024 (3 Dec. 1996), Appendix, Kosova Information Center, Prishtina, σελ. 2-9.
- Kosovo and Albanian Separatism. The Defence of Kosovo*, Secretariat for information of the S.R. of Serbia, Belgrade, 1990.
- «Kosovo and Metohija-an Integral Part of the Republic of Serbia and FR Yugoslavia», *Review of International Affairs* (Documentation) 1037, 15X 1995, Belgrade, σελ. 11-19.
- B. Kovacevic (Ed.), *Sukob ili dijalog. Srpsko-albanski odnosi i integracija Balkana*, Otvoreni Universitet, Subotica, 1994.
- M. Krasniqi, «The Role of the Serbian Orthodox Church in Anti-albanian Policies in Kosova», *Kosova*, 3 (1994), 15-18.
- Branislav Krstic, *Kosovo izmedju istorijskog i etnickog prava*, Kuca Vid, Beograd, 1994.
- Agim Lluka (Ed.), *Konflikt apo Dialog. Marredheniet shqiptaroserbe dhe integrimi i ballkanit*, Dukagjini, Peje, 1995.
- A. Logoreci, «Nationalism, as Disease and Cure. The Albanians of Yugoslavia», *East and West*, 71/2 (1988), 63-69.
- Milan Lucic, *The status and rights of Minorities in Vojvodina*, Provincial Bureau of Information, Novi Sad, 1995.
- «Memorandum: National Minority Rights», *Serbia in the world*, Special Supplement, Sept. 1996 (Yugoslav Survey, Vol. 2).
- J. Mertus, «A Wall of Silence Divides Serbian and Albanian Opinion on Kosovo», *Transition*, 2/6 (22-3-1996), 48-51.
- , «The Minority Problem in the New Yugoslavia», *Kosova*, 1 (1993), 39-44.

- Milivoje Mihajlovic, «Agreement on Education»: Introduction to the end of the Kosovo Crisis», *Serbia in the world*, October 1996, σελ. 17.
- , «Kosovo-Elections, Albanian Political Scene, Dialogue...», in *Serbia in the world*, November 1996, σελ. 11.
- Milan Milosevic, «Bewitched in a black hole», *News Digest Agency, Vreme*, No 196, July 3, 1995, σελ. 12.
- P. Moore, «Possible Ways out of the Deadlock over Kosovo», *RFE/RL Research Report*, 3/15 (5-4-1994), 7-9.
- , «The «Albanian Question» in the Former Yugoslavia», *RFE/RL Research Report*, 1/14 (3-4-1992), 7-15.
- , «L'ombra di Kossovo sui Balcani. Le lettere dei Ministri degli Esteri albanese e iugoslavo», *Balcanica. Storia, Cultura, Politica*, 1/2 (1990), 40-42.
- , «Political Declaration Issued by the Second Assembly of the Kosova Democratic Alliance held in Pristina on 14 July, 1994», *Kosova*, 4 (1994), 6-7.
- Ruza Petrovic, Marina Blagojevic, *The migration of Serbs and Montenegrins from Kosovo and Metohija*, Serbian Academy of Sciences and Arts, Beograd 1992.
- K. Prifti-Z. Shtylla, «Le Comite «La Defence Nationale de Kosovo» et son activite pour la liberation et l'unite nationales», *Studia Albanica*, 1 (1989), 21-36.
- Rexhep Qosja, *La question Albanaise*, Fayard, 1995.
- Milovan Radovanovic, «Kosovo and Metohia-A Geographical and Ethno-cultural Entity, in the Republic of Serbia», στο Dusanka Hadzi-Jovancic (Ed.), *The Serbian Question in the Balkans*, Faculty of Geography, University of Belgrade, 1995, σελ. 83-120.
- Prvoslav Ralic, *Minority Rights in Serbia, Facts, Figures, Orientation*, Ministry of Information of the Republic of Serbia, Belgrade, 1992.
- S. Repishti, «The Albanian 'People' in the Former Yugoslavia and the Greek 'Minority' in Southern Albania-Human Rights Issues», *Albanian Catholic Bulletin*, 15 (1994), 98-102.
- , «Albanians in Kosove: From Heroic Warfare to Disciplined Peaceful Resistance», *Albanian Catholic Bulletin*, 14 (1993), 76-91.
- M. Roux, *Les Albanais en Yugoslavie: Minorite nationale, territoire et developement*, Paris, 1992.
- F. Schmidt, «Show trials in Kosovo», *Transition*, 1/20 (3-11-1995), 36-38.
- , «Strategic Reconciliation in Kosovo», *Transition*, 1/15 (25-8-1995), 17-19.
- , «Balancing the Power Triangle», *Transition*, 1/8 (26-5-1995), 34-39.
- , «Has the Kosovo Crisis been Internationalized?», *RFE/RL Research Report*,

- 2/44 (5-11-1993), 35-39.
- , «Kosovo: The Time Bomb That Has Not Gone Off», *RFE/RL Research Report*, 2/39 (1-10-1993), 21-29.
- Z. Shtylla, «The Forced Deportations of Albanians from Kosova and other Territories between the two World Wars (1918-1941)», *Kosova*, 3 (1994), 19-22.
- , «Sur la creation et l'activite du Comite «La Defence Nationale de Kosove» dans les annees 1918-1920», *Studia Albanica*, 2 (1987), 83-101.
- E. Shukriu, «Ancient Dardania», *Kosova*, 3 (1994), 11-14.
- , «Statement by Dr. Sali Berisha, President of the Republic of Albania, Korce, 1 June 1993», *Kosova*, 4 (1994), 5.
- E. Stavileci, «Constitutional Changes and the Abolition of Autonomy», *Kosova*, 4 (1994), 27-31.
- Dragoljub Stevanovic, «Eagle with trimmed wings, Albania and Kosovo Question», *Serbia*, No 53, Febr. 1996, σελ. 24.
- The Creation and Changes of the Internal Borders of Yugoslavia*, Ministry of Information of the Republic of Serbia (Compilation of Papers), Belgrade.
- The frozen Smiles. Violence Against Albanian Children in Kosova*, Democratic League of Kosova (Compilation of papers), Prishtina, 1992.
- The truth on Kosova*, The Academy of Sciences of the Republic of Albania, Institute of History, Tirana, 1993.
- Unfinished Peace*, Report of the International Commission on the Balkans, Carnegie Endowment for International Peace-Aspen Institute Berlin, 1996, σελ. 112-119.
- M. Verli, «A propos de la legislation agraire de colonisation appliquee en Kosove (de 1919 a 1941)», *Studia Albanica*, 2 (1989), 103-122.
- S. Woodward, *Balkan Tragedy*, The Brookings Institution, Washington D.C., 1995.
- Gazmend Zajmi, *Dimensions of the Question of Kosova in the Balkans*, Academy of Sciences and Arts of Kosova, Prishtina, 1994.
- Γ. Δημητρακόπουλος, «Κοσσυφοπέδιο: το μήλο της έριδος δύο κομμουνισμών», *Τετράδια*, τ. 11 (1985), σελ. 25 επ.
- Β. Καρακωστανόγλου, «Η Ελλάδα και το ζήτημα του Κοσσυφοπέδιου», στο Ι. Χασιώτης (Εκδ.), *Η Ελλάδα και οι γείτονές της*, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη, 1995, σελ. 61.
- Στ. Λυγερός, «Το ηφαίστειο του Κοσσυφοπέδιου. Οι επιπτώσεις του στην Βαλκανική Αλυσίδα», *Τετράδια πολιτικού διαλόγου, έρευνας και κριτικής*, 2.31 (1992), σελ. 25 επ.

- , *Σκόπια: το αγκάθι της Βαλκανικής*, εκδ. Νέα Σύνορα-Λιβάνη, Αθήνα, 1992.
- Σπ. Σφέτας-Κ. Κεντρωτής, *Οι Αλβανοί των Σκοπίων-Θέματα εθνοτικής συνύπαρξης*, ΙΜΧΑ, 264, Θεσσαλονίκη, 1995.